

szemle

Litván György: Jászi Oszkár*

E kiváló munka fülszövege találóan állapítja meg: Litván Györgynél aligha található érdekesebb történész, hogy Jászi Oszkár régóta hiányzó, a szerző meghatározása szerint inkább angolszász műfajú biográfiáját elkészítse. Litván György számos maradandó munkája mellett (gondoljunk csak Szabó Ervin monográfiájára) immár 50 éve folytatott Jászi-kutatásainak eredményeit foglalta össze e művében. Az összefoglaló munka előzményeként Litván volt az egyik közreadója Jászi levelezésének, válogatott publicisztikájának; 1986-ban alapos tanulmányt írt Jászi egyik fő művéhez; 2001-ben pedig sajtó alá rendezte Jászi 1919–1923-ban írt naplóját. S akkor még nem szóltunk kismonográfiákról, tanulmányokról, esszékről, a Jászi-életművel kapcsolatos vitacikkeiről. Litván György tehát alaposan ismeri és érti Jászi irdatlanul hatalmas levelezését, kéziratait, naplóját, előadásvázlatait, óriási publicisztikáját.

A szerzőnek hatalmas forrásanyag állt rendelkezésére. Így gondot nem az aprólékos gyűjtés, fontos adatok fellelésének sziszifuszi, gyakran kevés eredménnyel kecsegtető kutatása jelentett, hanem a gazdag anyag szelektálása, a gondolatot, az álláspontot vagy a vitát legjobban megvilágító frappáns levél, cikk kiválasztása. S ebben különösen érvényesül Litván óriási tárgyismerete, hisz mindig „megtalálja” a legjobban odailleső dokumentumot. Munkáját könnyítette, hogy Jászi a hozzá írt levéltömeget gondosan megőrizte, sőt a címzetteknek írt levelekről másolatot készített, s ezzel felbecsülhetetlen értékű forrásbázist is teremtett. Az emigrációs évekből, majd az amerikai évtizedekből származó több tucatnyi füzetet megtöltő naplófeljegyzései pedig nemcsak egy-egy eseménnyel

* Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 508 p.

kapcsolatos megfigyeléseit, észrevételeit, bizakodó, reménykedő vagy pesszimista gondolatait őrzik meg, hanem a szürke mindennapok történéseit is rögzítik, nem hallgatva el magánéletének intim örömeit és viharait. Ennek köszönhetően az olvasó részletes, megragadó elemzést kap Lesznai Annával, két fiának anyjával sajátosan alakult kapcsolatának egyes fázisairól. Igen részletesen megrajzolja a szerző Jászi házasságának történéseit második feleségével, Rechával. Litván aláhúzza, hogy Jászi életében, egész munkásságában fontos szerepet játszott mindkét felesége. A szerző elsőként tárja elénk Jászinak amerikai kollegáival létesült barátságát s ennek fontosságát. E forrásokra építve hitelesen rajzolhatók meg Jászi személyiségének vonásai, nyomon követhetők és érzékelhetők indulatai, kitörései, illetve sikeres előadásai, munkái felett érzett büszkesége.

Litván érthető és érezhető empátiával, szinte vele azonosulva követi nyomon Jászi tudományos kutatásait. Mivel nem tekintette fő feladatának az egyes Jászi-művek részletes bemutatását, ezért a művek megírásának folyamataiba, a körülmények vizsgálatába vonja be olvasóját. Jó példája ennek a pályakezdő Jászi első, Görgey Artúrról 1896-ban megjelent ifjúkori dolgozata. A húszesztendő Jászi célja egy eltorzított szemlélet kritikája volt. Litván nemcsak a lázadó fiatalembernek a történelmi igazságtalanságok elleni korai fellépésére hívja fel a figyelmet, hanem arra is, hogy a korának különböző eszmei irányzatait meglepően jól ismerő joghallgató megértette a történelmi viták valós politikai összefüggéseit is. Az olvasó nagyszerű elemzést kap többek között Jászi a monarchia felbomlásáról, valamint annak utóéletéről szóló nagy művéről is. Litván (aki e munka bemutatásakor többször hivatkozik Hanák Péternek Jászi munkájához írt emlékezetes előszavára) nagy elismeréssel adózik Jászi könnyed és lényegre törő íráskészségnek, tömör összefoglalásainak, polemizáló stílusának.

Litván György többször említi a tudós kutató, az igényes tanár vonzó tulajdonságait, vagyis az adott téma feletti örökös vívódását, töprengését. Valószínű, hogy ez utóbbi érzés – elsődlegesen a feladatok bonyolultsága és súlyossága – tette kilátástalanná azt, hogy Jászi megírja tervbe vett nagyszabású „Anti-Marxját”. (A szocializmus egész rendszerbe foglalt összefoglalása annak idején Szabó Ervinnek sem sikerült.) Jászi nagyszabású tervéből bécsi emigrációs éveiben a lezajlott viharos eseményekből politikai publicisztika született, amelynek jelentősége – Litván megfogalmazása szerint – az 1980-as évek végén a rendszerváltás szellemi előkészítésében volt. (A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja – *Századvég*, 1989.)

Ezzel már el is jutottunk egy gyakran elhangzó kérdéshez: tudós vagy/és politikus volt-e Jászi Oszkár. Litván György feladatát – nagyon helye-

sen – nem ezen mesterkéltnek tűnő kérdés megválaszolásában jelölte meg. Hisz sokféle válasz lehetséges, s valamennyi egyben hiányos is. A szerző Jászi-biográfiát és nem csak politikai életrajzot írt.

A húsz fejezetre tagolt mű a kronológia szabta keretekben tárgyalja Jászi sokrétű (politikai, publicisztikai, folyóirat-szerkesztői, tudományos, tanári stb.) tevékenységét, és mindvégig jól érzékelteti egy-egy résznek az egészhez viszonyított önálló mondanivalóját. Az olvasó egységes művet tart a kezében, jöllehet az egyes fejezetek önállóan is megállják a helyüket. Így a mű önálló alcímet viselő fejezetei nemcsak időrendileg épülnek egymásra, hanem jelzik az adott időhatáron belül a munka, a gondolkodás, a cselekvés fő tartalmát is. A szerző mindezt megértő, s gyakran hősével azonosuló egyetértéssel tárja az olvasó elé, jöllehet a történelmi tapasztalatok birtokában egy-két szavas találó megjegyzéssel, amolyan szomorkás mosollyal kezeli Jászi egyes „megfellebbezhetetlenek” tűnő kijelentéseit, imperativuszait. A mű Jászi egész életútját átöleli, és egy-egy nagyobb korszak (pl. oberlini) minden fontosabb részletét is feltárja.

Könyvének arányairól Litván György az előszóban megállapítja, hogy Jászi amerikai korszakának (1925–1957. február) bemutatásának nagyobb teret szentel. Aminek az az oka, hogy Jászi életútjának ez a három évtizede csak egyes részleteiben, sporadikusan volt ismert. Ezúttal teljes összefoglalást kapunk erről az időszakról. A könyv fele ugyanis az amerikai korszakról szól, noha Jászi elméleti, ideológusi, publicisztikai, majd közéleti-politikusi tevékenysége mindenképpen az amerikai korszaka előtti évtizedekre esik. Ezt természetesen Litván György mindenkinél jobban tudja, és gondosan be is mutatja e korábbi időszakot. Nem feledkezik meg például Jászi 1906-ig tartó hivatalnoki munkájának pontos és aprólékos bemutatásáról, és arról sem, hogy a hatalomra kerülő koalíció milyen módon tessékelt ki minisztériumi állásából. Lényegre törő tömörséggel foglalja össze Jászinak a *Huszdik Század* elindításában, majd a különféle társadalomelméleti, filozófiai vitákban betöltött szerepét, nem feledkezve meg a szűkebb századelőn lezajlott belpolitikai átrendeződések hatásáról. (Hisz ezekben az években Jászi a nagy példaképnek tekintett spenceri iskolától hamarosan eljutott a társadalmi, politikai reformokat sürgető radikalizmushoz.) A kiváló összefoglalások ellenére mégis szűkre szabottnak tűnik a *Huszdik Század*-ban még 1905 előtt lezajlott ideológiai viták, s ezekben Jászi szerepének a bemutatása. Ugyanakkor a szerző igen meggyőzően és érzékletesen írja le Jászi 1905-ös párizsi tanulmányútját.

Jászi politikai tevékenysége párizsi hazatérte után, 1905-től nyarától kezdődik – állapítja meg a szerző. Ezt a lázas munkálkodást kezdettől

fogva jellemzik a korábbi együttműködő partnereivel való viharos szakítások. A szerző ugyanakkor nagy együttérzéssel mutatja be Jászinak azt a fáradhatatlan tevékenységét – mintegy újabb szövetségest is keresve és megtalálva –, amelyet a Társadalomtudományok Szabad Iskolája (ahol a hallgatók zöme szervezett munkás volt) elindításában és működtetésében végzett. Jászi egész életében büszkén vállalta ezt a népművelésben betöltött missziót.

A politikai életbe és az ideológiai vitákba bekapcsolódó Jászi szövetségesekre, partnerekre, sőt barátokra lelt, de nem kevés ütést és sebet is kapott. Jászi – amint ez Litván könyvéből is kiderül – a vitákban meglehetősen kérlelhetetlen volt, ideológiai, elméleti álláspontja nem ritkán megingathatatlanak tűnt, és bizonyos doktrinerséggel párosult. Így azután gyakran értékelt mozgalmakat, pártokat, személyeket az általa megdönthetetlennek tartott axiómák magaslatáról. Litván a tőle megszokott tömörséggel ismerteti Jászi – többnyire elmarasztaló, meglehetősen szubjektív – véleményét Vázsonyiról, Garamiról, Prohászkaról, vagy éppen közeli barátairól. Hasonlóan jár el egyes tudományos művek szerzőivel is (például Polányi Károllyal, Mannheim Károllyal). A Jászival nem polemizáló biográfus a műfajnak megfelelően közöl, ismertet, összefoglal, a véleményalkotást pedig az olvasóra és az esetleges korrekciót más kutatóra hagyja.

Kivételt természetesen Jászi is tett, és erről a biográfus sem feledkezett meg. Litván könyvében gondosan regisztrálja azt a hatást, amit például Ady költészete, publicisztikája Jászi társadalmi-politikai nézeteire, az új Magyarországért folytatott küzdelmére gyakorolt, miként azt is, hogy Babits humanista háborúellenessége hogyan erősítette Jászi pacifizmusát. És itt nemcsak erről van szó, hanem – akárcsak Szabó Ervin esetében – barátságuk felbecsülhetetlen értékéről is.

A kötetten végigvonul Jászi és Károlyi Mihály különböző hőfokú kapcsolatának bemutatása. Jól ismert, hogy Litván György társszerzőként Károlyi Mihályról is jelentetett meg könyvet, és a hatalmas Károlyi-levelezés első kötetének ő a szerkesztője, gondozója. Más szóval Litván a másik fél – Károlyi Mihály – tevékenységét, munkásságát nem a feldolgozásokból, hanem forrásszinten ismeri. Kettejük kapcsolatának alakulását ilyen forrásanyag birtokában Litván György mikroszkopikus pontossággal mutatja be: a politikai szövetkezés, az együttműködés, a politikai, valamint a kormányzati szerepvállalás időszakát, az első emigrációs években az egymás iránti kölcsönös aggodást, majd az 1920-as évek közepétől az eltávolodás, a szakítás vívódásait és gyötrelmeit; illetve plasztikusan szemlélteti a végérvényesen politikai ellenféllel váló barátok, harcostársak emberi értékeket féltő és őrző konfliktusát.

A Károlyival való szakításában döntő szerepet játszott Jászinak kérelhetetlen ragaszkodása a politikai demokrácia alapelveihez. Politikai gondolkodásában központi helyet foglalt el a szabadság eszméjének védelme, mindenfajta jogtalanság, autoriter rendszerek, totális diktatúrák elleni küzdelme. Ebből is következett az egypártrendszerre épülő Szovjetunió, a sztálini totális diktatúra – amit a legkíméletlenebb önkényuralomnak tartott – szakadatlan bírálata és elutasítása.

Jászi egész életében 1918 magyar októberének következetes és állandó védelmezője volt, ami egyben szembefordulást is jelentett 1919 márciusával. Jászi – és ezt Litván határozottan hangsúlyozza – mindvégig bizalmatlan volt és maradt a kommunista pártokkal szemben, a kommunisták népfrempolitikáját is kezdettől fogva csak taktikai lépésnek tartotta, bár a velük való laza együttműködést, különösen a második világháború idején, az amerikai emigrációban nem tagadta meg.

Litván bőséges adatokkal mutatja be Jászi antifaszizmusát, Hitler-ellenességét. Törtetlen híve volt Rooseveltnél, s mindvégig szembefordult az amerikai izonacionalizmussal. Emellett élesen bírálta az amerikai magyar emigráció különböző csoportjainak, orgánumainak Pearl Harbor előtti magatartását.

A biográfus természetesen bőséges forrásanyag bevonásával mutatja be Jászi egyes munkáit Közép-Európáról, a monarchia felbomlásáról, a Duna-konföderációról, a nemzetiségi kérdésről, Európa jövőjéről. Ugyanakkor e korszakos jelentőségű Jászi-művekkel kapcsolatos, a kötetben a szordinóval kezelt kritika nagyobb hangerőt is elbírt volna. A biográfia szerzője érzékletesen mutatja be Jászi mélységes csalódását az 1918-as összeomlás idején, amikor tárgyalópartnerei – a nagyhatalmak biztató támogatásának birtokában – minden javaslatát elutasították. Kétségbeesve konstataulta, hogy újonnan alakuló utódállamok más-más lobogójú nagy nacionalizmusa hogyan ismétli meg az általa korábban ostromozott magyar szupremácia szövegeit és cselekedeteit. Csalódását még kétségbejuttatóbbá tette az antant iránt táplált pacifista illúzió is. Kérdés persze, hogy vajon nem volt-e más ellenerő, mint a békeszerződés újbóli illúziója.

Jászinak keserű és szomorú megkönnyebbülés lehetett, hogy az 1920-as, 1930-as években tett gyakori látogatásai során a korabeli csehszlovák, román vezető politikusok (hajdani 1918-as tárgyalópartnerei) némileg belátták akkori túlzott igényeik jogtalanságát. Ugyanakkor más kortársaihoz hasonlóan Jászi is felismerte, ha Közép-Európa népeinek felemelkedése valamely nagyhatalom árnyékában történik, az beláthatatlan, borzalmas következményekkel jár. Nem véletlen, hogy Jászi nagy szomorúsággal, immár végleg távozott 1947-ben Magyarországról.

A tudományos igényességgel, magával ragadó olvasmányossággal megírt Jászi-biográfia Litván György immár ötvenesztendőes történetírói munkásságának jelentős állomása. Csak reménykedhetünk, hogy egyszer valóra válik Ady víziója, és nemcsak konzervatív politikusoknak állítanak szobrot a demokrácia Magyarorszáiban.

Varga Lajos

Varga Lajos: Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916–1918*

Alapos, tényanyagban gazdag és ritkán hasznosított forrásokra támaszkodó művet kap az érdeklődő olvasó, ha kezébe veszi Varga Lajos művét. A monográfia tárgya a századelő első évtizedeinek talán legfontosabb, megoldásra váró problémája: a választójog régóta esedékes reformjának ügye. Míg a kiegyezéstől a századfordulóig a közélet vitáit főként közjogi kérdések uralták, s ez határozta meg a rendszer pártstruktúráját, a később színre lépő újabb politikai alakulatok számára, függetlenül világnézeti meghatározottságuktól, az egyik legfontosabb követelés a választójog reformja lett. A szerző művének első fejezetében kimutatta, miként avult el, miként merevedett meg és szolgálta mind nyíltabban a fennálló hatalmat az 1848-ban még európai összehasonlításban is progresszívnek számító hazai választási rendszer. A gazdasági-társadalmi fejlődés tendenciáihoz mérve egyre nyilvánvalóbbá lett, hogy az 1874: XXXIII. tc. alapján a dualizmus évtizedeiben megtartott választások nem voltak alkalmasak a különféle társadalmi csoportok parlamenti megjelenítésére, érdekeik érvényesítésére. Aránytalan volt a népesség mintegy felét alkotó nemzetiségek törvényhozási képviselője is.

A választójog reformjáért a legkövetkezetesebben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt küzdött a századfordulón petíciós kampányokkal, majd demonstrációkkal, és 1905-től nem ritkán a politikai tömegsztrájk eszközt is alkalmazta, kiváltva olykor a hatalom erőszakos, véres retorzióját. A választójogi harc magával ragadta a progresszív értelmiséget, és az alkalmi szövetségekben fel-feltűntek a politikai élet demokratikus felfogású szereplői is.

* Politikatörténeti Füzetek XXI. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 269 p.

A századelőn egymást váltó kormányok is érezték a változtatás valamilyen kényszerét. Számos ankétra került sor, készültek hivatalos és független elemzések a reform várható következményeiről, születtek törvénytervezetek, elég ha Kristóffy József, majd gróf Andrássy Gyula koncepciójára utalunk. A Munkapárt 1910. évi győzelme után megszületett a konzervatív szellemiségű, bár sohasem alkalmazott 1913: XIV. tc. Ezt a szabályozást a parlamenti és a parlamenten kívüli ellenzék egyaránt elutasította, ha a tiltakozás keményebb formáiról a kormány erőszakkal való fenyegetései miatt kénytelen volt is lemondani. Az új törvény alapján kezdődő választási előkészületeket szakította meg a háború kitörése, s a belpolitikában ideiglenes békét teremtettek az úgynevezett kivételes törvényt alkalmazó rendelkezések.

A kényszerű némaság állapota 1916 derekán véget ért, s ez belpolitikai okok mellett nyilván azzal is összefüggött, hogy átmeneti egyensúlyi helyzet jött létre a frontokon. Az 1916-os véres támadó műveletekben egyik fél sem volt képes bármilyen lényeges döntést kierőszakolni, és ez a körülmény a gazdaságilag, katonailag gyengébb hadviselő felekben megérlelte az óvatos szándékot egy remélt megegyezéses békére.

Ami ezzel kapcsolatban a kettős monarchiát illeti, e tendenciák IV. Károly trónralépése után legfelső szinten is megnyilvánultak. Az új uralkodó környezetében érlelődött annak felismerése, hogy a monarchia mit sem nyerhet az egyre valószínűtlenebb német győzelemmel, míg az Antant sikere létében fenyegethetné a nemzeti ellentétektől gyengített birodalmat. A kibontakozás szándéka bátorított minden, az ellenfél törekvéseit illető tájékozódást. Érdekes példa a változásokra, hogy miként utazhatott 1916 elején, illetve végén az MSZDP küldöttsége a semleges Hollandiába, hogy ott tárgyaljon például a Nemzetközi Szocialista Iroda vezetőjével, az „ellenséges” belga C. Huysmansszal. Míg az év elején rendkívül szigorú ellenőrzéseken estek át a párt vezetői, s hazaérkezésükkor a rendőrségen kellett jelentkezniük, 1916 végén minden bonyodalom nélkül zajlott le az utazás és a hazaérkezés is. Hasonló élményben volt részük 1917 tavaszán, a Tisza-kormány utolsó napjaiban a Stockholmba utazó szocialista delegáció tagjainak, akiknek a monarchia külügyi kormányzata – a magyar kormány tiltakozása ellenére – biztosított szabad utat, mert mindkét esetben kívánatos kapcsolatépítésnek tekintették a küldöttség tárgyalásait. Az utóbbi esetben az is kiderült, hogy a monarchia svédországi követsége figyelemmel követte a tárgyalásokat, és valószínűleg bizalmas közvetlen kapcsolatot is tartott a magyar tárgyaló küldöttséggel.

A választójog kérdésének felvetése ugyancsak több volt 1916–1917 fordulóján egy régi belpolitikai kérdés felmelegítésénél. Mind az ellen-

zéki pártok a parlamentben és azon kívül, mind az új uralkodó és környezetete úgy látták: gróf Tisza István személye minden kibontakozás akadálya. Eltökélt híve volt ugyanis a háború folytatásának, s így a Németországgal való szövetség fenntartásának, és minden belpolitikai lépést a hadiérdekek szempontjából ítélte meg. Mivel szilárd többséggel rendelkezett az országgyűlésben, elképzelhetetlen volt bizalmatlansági eljárással megbuktatni. Erre egyetlen lehetőséget a kibontakozó választójogi vita, majd az uralkodó közvetlen beavatkozása adhatott. 1917. április 28-án az uralkodó leiratban szólította fel a kormányfőt, hogy kezdeményezzen javaslatot népjóléti intézkedésekről és a választójog olyan kiterjesztéséről, „amely a magyar állam létérdekeinek tekintetbe vételével a jelen nagy időknek, a nép által hozott áldozatoknak megfelel”. A miniszterelnök által ellenjegyzett leiratot a címzett botránnyosan szűken értelmezte, ezzel mintegy önmaga teremtett alapot az uralkodói bizalmatlanság kinyilvánítására, a felmentésre.

Tisza István 1917. májusi lemondása (lemondatása) után megbolydult a hazai közélet. Míg a szociáldemokraták 1917. áprilisi „bizalmas” kongresszusán sokan meglehetősen szkeptikusan nyilatkoztak egy, a parlamenti ellenzékkel együttműködő új választójogi kampányról, az 1912-es kapcsolatokat megújító Választójogi Blokk 1917. júniusi első nagy demonstrációja mintegy 200 ezer embert mozgósított – az MSZDP segítségével. A Blokk választójogi, eleve kompromisszumosnak szánt reformkoncepcióját Vázsonyi Vilmos foglalta össze. Ennek alapja a szavazati joggal élés korhatárának, a műveltségi és vagyoni cenzus mértékének jelentős csökkentése, a titkosan szavazó választókerületek számának lényeges növelése, a dolgozó rétegek választójogát korlátozó jogszabályok (feltételként meghatározott idejű állandó munkaviszony és egy helyben lakás) következményeinek mérséklése, a meghatározott idejű frontszolgálatot teljesítők számára a szavazati jog megadása. A tervezetben felmerült a női választójog biztosításának lehetősége stb. Ez szolgált az új kormány programjának alapjául.

Nyilvánvaló volt, hogy a Tiszát követő új miniszterelnöknek a parlamenti ellenzék soraiból kell kikerülnie, ám a jelölt helyzete – tekintettel a Munkapártnak a parlamentben lévő abszolút többségére – nem lehetett könnyű. Talán ez volt többek közt a magyarázata annak, hogy az uralkodó nem az ellenzék vezéreit kérte fel, akik az adott helyzetben valószínűleg nem ambicionálták különöbben a kinevezést, hanem az Andrássy Gyula környezetéhez tartozó, nem különöbben ismert gróf Eszterházy Móricot, aki a Választójogi Blokk két képviselőjét: Batthyány Tivadar gróft, Károlyi hívét, és Vázsonyi Vilmost is meghívta kor-

mányába, sőt személyesen kereste fel az MSZDP központját, államtitkári posztokat kínálva a párt vezetőinek, amit az utóbbiak köszönettel elhárítottak. A demokrácia híveit reményekre jogosító Eszterházy-féle kormányzás sajnálatosan rövid ideig, mintegy két hónapig tartott. A miniszterelnök rádöbbsent: egyre kevésbé képes megbirkózni a kisebbségi kormányzás nehézségeivel. Tapasztalnia kellett, hogy szűk parlamenti bázisa is megosztott. Érezhető volt a különbség a tömegek óhaját is közvetítő, a Választójogi Blokkhoz tartozó kisebb pártok és a nagyobb képvisellel bíró mérsékelt konzervatív erők között. Talán megsejtette azt, ami képtelen helyzetbe hozta a reform alkotmányos megoldásához ragaszkodókat. Ha eltekintenek – mert erre az adott körülmények közt amúgy sem lett volna lehetőség – egy demokratikusabb választójogi törvény oktrojált megvalósításától, úgy nem lehetett mást tenni a fennálló rendszer keretei között, mint az adott többséggel megegyezni. A parlament feloszlataása ugyanis nem jelenthetett volna megoldást, bár erre az uralkodó előzetes elvi felhatalmazást adott a kisebbségi kormányok vezetőinek, hiszen új választást csak a hatályos Tisza-féle 1913. évi XIV. törvény alapján lehetett volna tartani, ami nem hozott volna lényeges változást a parlamenti erőviszonyokban. Erre a kényszerű csapdahelyzetet rejtő körülményre nagyobb nyomatékkal utalhatott volna a szerző.

Eszterházy távozása után az uralkodó a hangsúlyozottan pártokon kívüli veterán politikust, Wekerle Sándort bízta meg kormányalakítással. A hivatalba lépő kormányfő távozó elődje politikájával kapcsolatban eleinte minden módon a folytonosságot igyekezett hangsúlyozni. Erre azért is szükség volt, mert irányában koalíciós miniszterelnöksége óta meglehetősen bizalmatlanságot tápláltak a Választójogi Blokkba tömörült erők, s leginkább az MSZDP. Alig telt el azonban néhány hónap, már érzékelhető volt, hogy Wekerle taktikája lényegesen eltér elődjétől. Egyfelől a Munkapárt megosztásával és ezzel egyidejűleg Károlyi és pártja elszigetelésével kísérletet tett egy mérsékelt konzervatív parlamenti többség megteremtésére egy létrehozandó egységes kormánypárt keretében (ami csak részleges sikerrel járt), másrészt, e fordulatot megkönnyítendő, negligálni igyekezett a parlamenten kívüli erők, főként az MSZDP befolyását az eseményekre. Bár a választójogi törvényjavaslat parlamenti elfogadtatásához szükséges többséget nem sikerült biztosítani, a minisztertanács vitája és az uralkodó előzetes jóváhagyása után Wekerle 1917. december 21-én az országgyűlés elé terjesztette azt. Az érdemi szakmai vitát egy erre létrehozott ellenzéki és kormánypárti képviselők alkotta, 48 tagú bizottság folytatta le, amely az eredeti javaslatot alaposan megcsonkította, amit a kisebbségben lévő kormányoldal végül tu-

domásul vett. Megdöbbenő, hogy 1918 tavaszán–nyarán a magyar parlamentben arról lehetett hosszan tárgyalni, hogy megadható-e a nőknek a szavazati jog, mikor a gyárakban, a földeken, az irodai íróasztalok mellett, a munkában kénytelenségből már rég „egyenjogúak” lettek a férfiakkal, hogy téma lehetett a magyar szupremácia különféle büvészmutatványokkal való biztosítása akkor, amikor születőben volt már a monarchia és a történelmi Magyarország halálos ítélete.

Ha az eredeti koncepcióval vetjük össze a képviselőház és a főrendi ház által végül 1918 júliusában elfogadott, az uralkodó által szentesített, majd 1918 szeptemberében kihirdetett törvényt, úgy megállapíthatjuk: az 1913. évi XIV. tc.-hez képest lényeges változást mindössze a szavazati jog korhatárának 30-ról 24 évre való leszállítása hozott. Az 1917. tavaszi–nyári remények rég elhervadtak, a választójogi reform uralkodói kezdeményezésének értelme is elveszett a diplomáciai és a hadi helyzet változásai következtében. A szerző által alaposan dokumentált viták eredményeként megszületett 1918: XVII. törvény születése pillanatától elavult jogtörténeti relikviaként nyugszik a törvénytárban. Megállapíthatjuk: ha a szerzőnek az volt a szándéka, hogy megmutassa a magyar politikai elit vakságát, vezetésre való képtelenségét egy különösen válságos történelmi pillanatban, akkor célját elérte.

A hosszú parlamenti és sajtóviták egyik látványos következménye, hogy nemcsak a törvény, de alkotója is alaposan megváltozott a tárgyalás időszaka alatt. A pesti polgárok Mirabeau-jából 1918 nyarára hitű monarchista lett, hálából a miniszterségért, s azért, hogy a bársonyszékért neki először nem kellett kikeresztelkednie, ellentétben néhány korábbi kollégájával.

Természetes, hogy a szerző fő figyelme a választott témához, s a kérdéskörben szerepet játszó személyekhez kötődik, mégis az uralkodó szándékainak változása, a kormány sorsát befolyásoló közvetlenül és közvetetten befolyásoló nemzetközi események, a háborús események fordulatai – véleményem szerint – némileg bővebb tárgyalást igényeltek volna. Tekintettel továbbá arra, hogy Varga Lajos tekintélyes kutatója a magyarországi szociáldemokrácia történetének, nagyobb teret szentelhetett volna az MSZDP választójoggal kapcsolatos, korántsem teljesen egységes álláspontjának, amely annak ellenére része a témának, hogy a pártnak ismeretesen nem volt parlamenti képviselője. Kissé aktualizálónak érzem az MSZDP viszonyának ábrázolását az 1917. októberi orosz forradalomhoz (107. oldal), csakúgy, mint Vázsonyi megjegyzésének méltatását a bolsevizmus és a szociáldemokrácia különbségéről a 152. oldalon.

Ennyi bíráló észrevétel talán megengedhető e sorok írójának, aki végezetül ismételten méltatni kívánja a politikatörténet és jogtörténet közös határterületét érintő kérdéskör alapos, részletes feldolgozását, és olyan források bevonását a kutatásba és elemzésbe, amelyek többnyire el szokták kerülni a kutatók figyelmét. A szerző új kutatási területek felé forduló kíváncsisága, szorgalma, témaszeretete például szolgálhat szakmánk fiatalabb nemzedékei számára.

Kende János

Sztálinvárosi hétköznapiak*

Horváth Sándor monográfiája, *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros* az első magyarországi „szocialista város” hétköznapijainak historikumát tárja elénk. Az újonnan alapított város – kezdetben: néhány barakk és palló – sokfelől érkező, különböző társadalmi csoportokhoz tartozó emberek találkozóhelye, különféle életformák kohója volt az ötvenes, hatvanas években. Sztálinváros története – a „szocialista városban” megnyilvánuló nagyfokú állami kontroll miatt – emblematikus: rajta keresztül a hatalom társadalompolitikai szándékainak megvalósulása is vizsgálható. A beköltözők, amikor átléptek Sztálinváros képzeletbeli kapuján, olyan új, ismeretlen területre értek, ahol nemcsak közvetlen környezetükkel, szomszédaikkal, munkatársaikkal kerültek állandó interakcióba, de a hatalommal is, amely fokozott figyelemmel kísérte a szocialista város lakóinak életét. Csak a kortársak hétköznapijait, a sztálinvárosi mindennapok történetét vizsgálva ismerhetők meg a kommunista diktatúra határai – állítja Horváth Sándor. A kapun tehát nekünk is át kell lépünk.

A monográfia szemléletmódja a honi történetírásban teljesen újszerű, a nyugati irodalomban Stephen Kotkin *Magnetic Mountain*jéhez hasonlítható, amelyben a szerző a semmiből létrehozott szovjet iparváros, Magnitogorszk mindennapjait és a korabeli diskurzusok nyelvezetét elemzi (*Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1995). Horváth a mikro-történet, a történeti antropológia, a mindennapok története szemléletét alkalmazza; a várost sajátos jelentésekkel bíró civilizációként, a korabeli társadalom „mikrokozmoszaként” fogja fel (12.). A szerző a

* HORVÁTH Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2004. 244 p. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 34. Sorozatszerk.: GLATZ Ferenc.)

korabeli jelenségekhez a kortársak perspektívájából közelít, és így szükségszerűen sikkadnak el elemzésében a politikai életnek a városlakók számára neutrális eseményei, nem kapnak különösebb – a valóságnál nagyobb – hangsúlyt a korabeli társadalom- vagy településpolitika kizárólag papíron maradt elképzelései. (Üdvözlendő ez, hiszen a történészek körében ma is megingathatatlanul tartja magát az a tétel, hogy a legtöbbit, a legfontosabbat a legmagasabb szinten keletkezett dokumentumokból tudhatunk meg. A pártállam nyelvi, ideológiai sematizmusai azonban éppen e forrásokat hatják át a leginkább.) A történeti megismerésnek természetesen minden esetben korlátai vannak, hiszen a múlt nem rekonstruálható a maga teljességében. Miként Horváth könyvében megállapítja: „Bár igyekeztem minél gyakrabban megszólaltatni a hatalmon kívüli, az uralmi viszonyokat mégis befolyásoló hétköznapi embereket, a források többségében mégis valaki más – leggyakrabban a hatalom oldalán álló, irattermelő személy beszélt a nevükben.” (213.)

A szerző mindazonáltal kritikusan elemezte a dokumentumszövegeket, és törekedett rá, hogy felfedje keletkezésük körülményeit és a bennük megnyilvánuló narratív stratégiákat. Kritikaként megfogalmazható, hogy a különböző szemléletmódok egyidejű alkalmazása az elemzés során heterogén módszertant eredményezett, ami annak tudható be, hogy Horváth a honi historiográfiában járatlan úton indult el, s így különböző – elsősorban angolszász és német – történetírói modelleket kellett adaptálnia (az 1945 utáni korszak társadalmi jelenségeit ugyanis a magyar történetírás többnyire a politikai változások hozadékaként jellemzi).

A stílus megválasztása rendkívül fontos momentuma a történetírói munkának. A *Mindennapi Sztálinváros* egyik legnagyobb erénye, hogy a szerző rátalált az autentikusnak ható történészi beszédmódra: írása nemcsak olvasmányos, de kifejezetten szellemes is. (Az elbeszélés sodró lendülete még az olyan „olcsóbb” gageken is átsegíti az olvasót, mint például a következő: „felmerül bennem a gyanú, hogy nagy erőfeszítéssel a politikusokat is meg lehetne ragadni emberi minőségükben” – 8.) A monográfia megmutatja, hogy a tárgyias, mélyreható elemzésnek nem feltétlenül kelléke a – történészi objektivitás látszatát erősítő, valójában az olvasmányosság ellen ható, a befogadást megnehezítő – száraz, körülményes stílus. A szerző élvezetesen kalauzolja el olvasóit a városi élet sűrűjébe: elvezet minket a kétes szórakozóhelyekre, a Lepra vendéglőbe, a Talponállóba, a Késdobálóba és a Kék Egérbe, s könyvéből megismerhetjük a hírnevét azoknak a kéjnőknek és úrifrankáknak is, akik nyomot hagytak az első szocialista város történelmében. A jampecok szokásainak, beszédmódjának bemutatása – ők nem akartak „sem párt-mi-

kik, sem élskerások [sztahanovisták] lenni” – érzékelteti, hogy a városi ifjúság sem követte egységesen a propaganda által sulykolt „szocialista” értékrendet. Horváth hangsúlyozza, hogy a pártállam társadalomformáló elképzelései, intézkedései nem hatották át a korabeli élet minden vetületét, s a városiak – részben a hatalommal és annak ideológiájával szemben – többféle identitást, alternatív életformákat fogalmaztak meg, alakítottak ki. Az életforma csak lassan változott, az emberek szokásait, mentalitását nem lehetett egyik napról a másikra megváltoztatni. Sztálinváros, a kezdetben szabálytalannak ható település éppen a különböző életformák identitásteremtő ereje révén vált később kiismerhetővé – városiassá – az emberek szemében (kognitív térképek), s az egyes területekhez kapcsolt jelentések, sztereotípiák is mindinkább eligazították a városiakat az egyes társadalmi terekhez kapcsolódó jelentések sűrűjében (mentális térképek). A monográfia belülről látta Sztálinvárost, így a település az elemzésben – átvéve e nem túl szép és még kevésbé magyaros kifejezéseket – sokkal inkább „nőtt”, semmint „csinált” városnak hat.

A mikrotörténet alapvetése szerint a kicsiből, a mikroszkopikusból is levonhatók általánosabb következtetések; a konkrét elemzések egy részében azonban a léptékváltás, az általánosítás mégis következtetlenek, erőltettnek tűnik. (Stephen Kotkin fent említett könyvének is ez a legproblematisabb pontja.) Horváth úgy teremt kapcsolatot a makro- és a mikroszint között, hogy figyelmét látszólag végig a mikroszkopikusra fordítja, és ezt a munkát a forrásszövegek nyelvi, szemantikai elemzése révén végzi el. Ennek során adaptálja az „önfejűség” (*Eigensinn*) fogalmát, amely a diktatúrák történelmét feldolgozó német társadalomtörténet-írásban nyert polgárjogot. Az egyéni életstratégiák vizsgálatakor a historikusok az „önfejűség” fogalmával érzékeltették, hogy az egyének nem pusztán elszenvedői vagy részesei, hanem aktív – önfejű – szereplői voltak a történelemnek, akik saját akaratukat minduntalan kinyilvánították, és érvényre juttatták a diktatúrában is. A diktatórikus rendszerek működését a mindennapok történetírása szerint leginkább a hatalom egyénnel folytatott „dialógusa” szemlélteti: az, hogy a kortársak a lehetőségekhez képest miképp alakították saját életüket, hétköznapi cselekedeteikkel hogyan alkalmazkodtak a fennálló uralmi viszonyokhoz, és a rendszer politikája miképp vette számításba reakcióikat.

Mennyiben tekinthető tehát jellemzőnek Sztálinváros, illetőleg az ottlakók „történelme” a kor társadalmára? Az „első szocialista város” kétségkívül az elmúlt rendszer reprezentatív alkotása volt. A hatalom fokozott ellenőrzés alá kívánta vonni a városiakok életét, és bár erre nem

volt képes, olyan diskurzust teremtett, amely túlélte a várossá formál(ód)ás időszakát, sőt máig hatóan meghatározza a Sztálinvárosról szóló vitákat. A szerző ennek jegyében vizsgálja az abortuszról, illetőleg a válásról szóló diskurzusokat (amelyek meghatározók voltak a családok mindennapjairól szóló hivatalos közbeszédben), és elemzi alapos részletességgel, hogy a hétköznapi emberek a korabeli ideológia hatására hogyan jelenítették meg saját döntéseiket a különböző hatóságok előtt, és miként igazodtak az intézményesült elvárásokhoz. Könyvéből megtudhatjuk azt is, hogy a városiak hogyan gondolkodtak a különböző fórumokon a női munkavállalásról, a vadházasságokról, a lányanyaságról vagy éppen a gyermeknevelésről.

Bár az állam által megfogalmazott és közvetített normarendszer első sorban nem a város egykori lakóit, hanem a korabeli hatalmat jellemzi, mégsem független az egyének életvilágaitól, hiszen a kortársak identifikációjukban, önreprezentációs stratégiáikban, mindennapjaikban – éppen a rendszer totalitárius jellegénél fogva – kénytelenek voltak valamilyen viszonyulni a hatalom (nyelvi) szabályrendszeréhez. Ebből következik, hogy a diktatúra a hétköznapiakban első sorban nem az egyének életstratégiáinak, mindennapjainak egyoldalú, erőszakos megváltoztatását jelentette, hanem a társadalmi diskurzusok felülről vezérelt átalakítását. Miként a szerző megállapítja: „az állami intézmények – bár meghatározó szereppel bírtak – még a legerősebben ellenőrzött városban sem tudták hatalmukat olyan mértékben kiterjeszteni a társadalom tagjaira, ahogy azt a pártállami vezetők elképzelték” (213.), és – tegyük hozzá – amint az a levéltári dokumentumokból kitűnik. Horváth helyesen mutat rá arra is, hogy a kortárs statisztikák leginkább „a korabeli hivatalok társadalomképét” jellemzik (225. o.), és jól illusztrálja a hatalom ideológiája által teremtett statisztikai kategóriák és mesterségesen táplált identitások – munkás, paraszt, értelmiség – hatásait, például, hogy „hazudni kellett az önéletrajzban, ameddig lehetett” (65.).

Horváth Sándor Sztálinváros monográfiájában egy korábban feltérképezetlen területen alkalmazta a társadalomtörténet-írás új módszereit – eredményesen. Felfedte azokat az átjárókat, kapcsolatokat, amelyeket a különböző források (diszkurzív szintek) teremtettek egymás között, és ezáltal felhívta a figyelmet arra, hogy máig hatnak a korabeli ideológia által diktált szemléletmódok, és meglehetősen elnagyolt az a kép, amelyet a politikai szféra jelenségeire fókuszáló historiográfia – részben ezek nyomán – az 1945 utáni korszak társadalmáról alkotott.

Kelet-Európa rövid története*

Mark Pittaway Kelet-Európa történetét feldolgozó tankönyve annak a sorozatnak a része, amelynek szerkesztője Jeremy Black, az Exeteri Egyetem II. világháború és hadtörténet témakörében sokat publikáló szakértője. A sorozat tematikus köteteket tartalmaz: már megjelent a Cseh-szlovákia történetét ismertető darab a Magyarországon is ismert Maria Dowling tollából, valamint várható például a *Szultánok birodalmának* megjelenése Ágoston Gábortól.

Az egyetemi történelemtankönyv-írás nehéz mesterség. A történeti elbeszélés kánonjának szükségességét az „új történetírás” már a hetvenes évektől megkérdőjelezte. A tankönyv önmagában pedig nem tesz mást, mint a korábbi kánont megvizsgálva, azt elfogadva vagy elvetve új metatörténetet, azaz új kánont hoz létre. Ennek a módszertani nehézségnek a tudatos felismerése különösen fontos, ha az angolszász tanuló- és olvasóközönség számára készül valaki átfogó Kelet-Európa-történetet írni. A témából fakadó, legegyszerűbb formális nehézségek pedig abból adódnak, hogy az a földrajzi terület, amelyet „közbülső területként”, vagyis Németország és a Szovjetunió közötti területként, azaz Kelet-Európaként határoz meg a szerző, az egy soknyelvű terület. Mark Pittaway bevezetőjében őszintén jelzi is, hogy ő csak egy ország történetének szakértője. Ez az ország az ő esetében viszont Magyarország. Ennek a ténynek az ad jelentőséget, hogy az angolszász egyetemi életben most megy végbe az a generációváltás, amelynek során a II. világháború, illetve 1956 után Magyarországról kivándorolt, tudományos karriert elért generáció tagjai nyugdíjba mennek. Ezzel párhuzamosan Európa és főleg Kelet-Európa fontosságának világpolitikai csökkenése miatt visszaszorulnak a kis nyelvek, és visszaszorul a kis országok nyelvének és történelmének tanítása.

Mark Pittaway azonban fegyelmezett történész, és így az a tény, hogy a magyar történelmet ismeri a legjobban, nem befolyásolja a kötet egyensúlyát. Ennek megfelelően a vékony könyvecskében megtaláljuk a térség összes országára vonatkozó kulcsfogalmakhoz tartozó ismeretet. A szerző személyes elfogultsága legfeljebb akkor érhető tetten, amikor a társadalomtörténet, illetve a politikatörténet egyes fejezeteinek írása-
kor példának valahogy mindig a csepeli munkások jutnak az eszébe, legyen szó a kommunizmus kiépüléséről vagy akár annak lebomlásáról.

Pittaway könyve a történelem szakos alapképzésben használatos tan-

* Mark PITTAWAY: *Eastern Europe 1939–2000*. Brief Histories Series. London, Arnold, 2004. 286 p.

könyv, egy tankönyvnek pedig különleges feladata van az ismeretanyag átadásában. Természetesen illúzió lenne elvárni e munkától minden egyes, a nemzeti történetírások által kanonizált dátum közlését, s talán e csapda elkerülése végett a kötet nem is tartalmaz kronológiát. (A régió történetének bemutatása a könyvben mégiscsak kronologikus rendben történik.) A kötet bibliográfiája csak a régióról angolul megjelent munkákat sorolja fel, hiszen használói számára ez jelent majd segítséget – például akkor, amikor a diákok kiselőadásai témáinak kijelölésére kerül sor. E lista azért is érdekes, mert jól mutatja, mennyire újszerű Pittaway könyve: a legtöbb korábbi, Kelet-Európa történetét összefoglaló kötet ugyanis elsősorban politika- vagy diplomáciatörténeti munka, és úgy tűnhet, mintha az új, társadalomtörténeti szemléletű történetírás meg se érintette volna a Kelet-Európára specializálódott angolszász történészeket.

Mark Pittaway mint az angol elmesélő, a történész személyes hitelére nagy hangsúlyt fektető elmondási módot választotta, amelynek legkiválóbb képviselői Eric Hobsbawmtól C. A. Macartneyig jól ismertek Magyarországon. A kötet olvasásakor úgy érezzük magunkat, mintha egy előkelő angol klub foteljába süppedve, az ilyen klubokban szinte kötelezően virágmintás függönyön átsütő fényben egy lendületes, fordulatos történetet hallgatnánk. Ez a történet, mint minden történet, szubjektív: inkább az elbeszélő vágyait és korlátait mutatja be, mint a történetet magát, és inkább a történészről mint a történelem termékéről szól, és kevésbé a történészről mint a történelem termelőjéről. A kötet egyfajta Kelet-Európa-értelmezés, vagy ahogy a szerző maga is nevezi: egy „megértés” (viii). Tehát nézzük, hogy – Benedict Anderson kifejezését használva – milyen történelmet „talált ki” Mark Pittaway a mi régióknak.

Az már a bevezetőből világos, hogy milyen Kelet-Európa történelmet *nem* akart Pittaway írni: olyat, amelynek jelentős hagyományai vannak az angolszász szakirodalomban, amelyben ez a térség mint problematikus, véres és politikai konfliktusokon keresztül meghatározott régió szerepel. Ezzel ellentétben Pittaway a posztkoloniális diskurzus érvelését követve arra mutat rá, hogy eme elmaradott, vad és a kívülállónak érthetetlen etnikai konfliktusokkal teli térség valójában európai központ, hiszen a régió politikai konfliktusai alapvető hatással voltak az európai térség egészére.

A térség másik jellegzetességének Pittaway a határok meghúzását tartja: földrajzi és mentális értelemben is. Szerinte a különböző elképzelt határok, mint a magyar értelmiség körében is erős „Közép-Európa” utó-

pikus álma, vagy a hangsúlyos elhatárolódás az orosz vagy a török birodalomtól együtt járt azzal, hogy London és Párizs lett a gazdasági és kulturális vonatkoztatási pont, ami viszont hozzájárult a térség „önmarginalizációjához”.

A kötetből világos, hogy Pittaway a „new labour history”, az angol társadalomtörténet-írás egyik legrégebbi ágának gazdag hagyományaira alapozza munkáját és annak ideológiája hatja át azt. Ugyanakkor a térség harmadik jellegzetességét az állami vállalkozások (state projects) és a különböző társadalmi csoportok közötti viszony változásában kísérli megragadni (ix). Ez a meghatározás jelenti módszertani szempontból a legtöbb problémát, hiszen az állami projekteket: például az iparosítást, a kollektivizálását nem mint terméket, a különböző értelmiségi és politikai csoportok küzdelmének mindig változó eredményét, hanem mint egységes ténytet kezeli. Ezzel az egyszerűsítéssel képes csak a szerző arra, hogy létrehozza azoknak a különböző társadalmi csoportoknak a történetét is, amelyek szerint ezek a projekteket több-kevesebb sikerrel átalakították, módosították vagy megakadályozták.

A kötet szerkezete világos: Pittaway meghatároz hét témát, amelyekre időrendben felfűzi ennek a bonyolult régióknak mintegy hat évtizedes történetét. Az első fejezet *Válság, háború, megszállás* címmel a náci Németország egységesítő törekvéseit ismerteti, amelynek „alapvető társadalmi és politikai következményei határozták meg az utána következő rendszerek társadalmi alapját” (6.). A második fejezet (*A szocializmus építése*) bemutatja, hogy bár a kommunista diktatúrák első éve elnyomók voltak (feltöltötték a börtönöket, eltüntették a civil társadalmat), mégsem sikerült elérniük a rendszerek stabilitását. Ezt Pittaway a hiányzó politikai támogatásban és a gyárakban, az agrártermelésben, az irodákban és az otthonokban megtalálható rejtett ellenállással magyarázza, ami szerint többek között a magyarországi 1956-os forradalomhoz vezetett, amikor a kommunista párton belüli és azon kívüli erők is megkérdőjelezték a hatalmat.

A harmadik, *A szocializmus konszolidációja* című fejezet rámutat arra, hogy a szocialista rendszerek belső igényeket figyelembe vevő konszolidációja megerősítette e rendszereket, de az alapításukból adódó szerkezeti gyengeségek mindig is sérülékennyé tették azokat. Pittaway amellet érvel, hogy a kelet-európai szocializmus a szovjet modelltől eltérő volt, hiszen itt idővel a szocialista jóléti állam, a fogyasztói társadalom egyes vívmányainak beemelésevel alapvetően formálta át a társadalmat és a hatalmat is. A következő három fejezet (*A termelőmunkára épülő társadalom, A magánélet átalakítása, A szocialista közélet és an-*

nak határai) ezt az átalakulási folyamatot elemzi. Mindhárom fejezetben az a „központi” kérdés, hogy hol húzódtak az állami beavatkozó határai, hogyan alakultak-változtak a különféle identitások elemei.

A hetedik, *A szocializmus hanyatlása* című fejezetben a szerző a prágai tavasztól számítja annak a folyamatnak a kezdetét, amelynek során a szocialista országokban a politikai reformok fékezésével válaszoltak a nemzetközi gazdasági folyamatok változásaira, illetve a korábban leírt átalakítási folyamat következményeire.

A nyolcadik *Az összeomlás* című fejezet a rendszerváltásokat elemzi, míg az utolsó és leginkább vázlatosra sikeredett fejezetben (*A szocializmus után*) a szerző amellel érvel, hogy a szocializmus hagyatékának feloldozása nélkül nincsen továbblépés a térség demokratizálása terén.

E recenzióknak nem feladata a szerző által a régiót meghatározó három kritériumnak a kritikája: csupán azt vizsgálhatom, következetes volt-e a szerző ennek a három kritériumnak a követésében, illetve azt, milyen elméleti következményei vannak „választásának”. Azok, akik a kelet-európai történetnek ezt a verzióját hallgatják egy angol klubban, vagy a kötetet egy amerikai kollégium könyvtárában remegő kezekkel forgatják a vizsgára készülve, egyvalamiről biztosan nem hallanak. Pittaway mintha tudatosan kerülte volna a szenvedéstörténeteket, legyen szó akár a soá, akár a kommunista terror áldozatairól, vagy a lakosságcsere következményeiről, pedig ez a határok meghúzásának, újbóli meghatározásának alapvető történeti következménye. Én viszont azt állítom, hogy a politikai rendszerek érzelmi története, az emlékezet éppolyan fontos, mint az egyes politikai folyamatok számszerűen mérhető hatása a lakosságra, mert e nélkül nem érthetők meg a cselekvők. Másfelől a kötet (amúgy tudatos és dicséretes) társadalomtörténeti megközelítésével a kelet-európai régió légüres térbe kerül, hiszen a helyi kommunisták nem csupán a saját ötleteiket követték, hanem jól kidolgozott szocializációs intézményeken keresztül javasolták a szovjet elvtársak nekik, hogy mit is gondoljanak. A kelet-európai, amúgy bukott baloldali projektet mint a Szovjetuniótól független politikai folyamatot bemutatni nem szerencsés. Ugyanis az a tény, hogy 1989 előtt létezett a „másik, a szabad világ” mint az elképzelt másik, sokat jelentett, a kötetben bőséggel és alaposan elemzett ellenállási mozgalmak és cselekvések minden szintjének kialakításában.

Pittaway legnagyobb hibájául az róható fel, hogy ebből a kötetből nem világos, hogy 1989 nemcsak a kommunista diktatúrák jól megérdemelt összeomlásának éve volt, hanem annak is, hogy egyetlen alternatíva maradt: a neoliberalizmus, amelynek azután máshova, főleg az

iszlám világba kellett importálnia a „másik” fogalmát, amely addig a szocialista országok rendszerét jelentette.

A szerző a bevezetőben rámutatott, hogy a kelet-európai baloldal új-rameghatározásában és átértelmezésében kulcsfontosságú felelősségük van a korszak történéseinek. Mark Pittaway a maga részéről nyugodt lehet: jó, becsületes, korszerű munkát végzett, hiszen könyve megnyitja annak lehetőségét, hogy ez a munka a jövőben talán elvégezhető legyen.

Pető Andrea

Az olasz kereszténydemokraták*

Antonio Ghirelli olasz kereszténydemokratákról írt könyve a politológiai-történeti esszé kitűnő példája. A szerző személyes tapasztalatai, kifinomult és élvezetes írástechnikája eredményeként jól olvasható kötet született.

A személyes belső tapasztalat nem azt jelenti, hogy Ghirelli a kereszténydemokrata párt (DC) tagja volt és élményeit ebben a minőségben szerezte, ugyanis ő az olasz szocialista párt „kádere” (1956-ig mellesleg kommunista) volt. A DC-hez mégis közel állt, mivel az 1950-es évektől kezdve az egykori antifasiszta fegyveres partizán előbb mint vezető sportújságíró, majd mint politikai lapok cikkírója és szerkesztője direkt és illetékes tanúja volt az olasz politikai életnek, továbbá 1978. július 14-től 1980. május 31-i felmentéséig Pertini köztársasági elnök sajtóirodájának vezetőjeként dolgozott, majd Craxi miniszterelnökségével a kormány sajtóirodájánál ugyanezen a poszton tevékenykedett. Ilyen módon szerzett tapasztalatokat a politikai élet meghatározó tényezőiről, azaz a kereszténydemokrata politikusokról és pártjukról, hiszen a kereszténydemokraták és szocialisták – úgymond – stratégiai szövetségére épülő kormányzati évtizedek következtek egymás után.

Ghirelli tollát az újságírás és eleinte a kedvtelésszerűen űzött irodalmi „kiruccanások” csiszolták. Írt novellákat, regényeket és történelmi tárgyú munkákat. Könyve jelent meg az olasz labdarúgás történetéről, tudósított az 1954-es vb-döntőjéről és személyes véleményeként harminc év múltán is hangoztatta meggyőződését a nyugatnémetek feltételezett doppingolásáról. Fontosabb magyar vonatkozás vele kapcsolatban 1956-os távozása a kommunista pártból, amikor „átigazolt” a

* Antonio GHIRELLI: *Democristiani*. Arnoldo Mondadori Editore, Milano, 2004. 280 p.

szocialistákhoz, valamint az, hogy egyik előkészítője volt Craxi 1984-es budapesti miniszterelnöki látogatásának.

A DC megszűnéséig a kereszténydemokraták voltak azok, akik a modern 20. századi Itáliát „megcsinálták” – állítja a szerző, akinek ez az álláspontja nem újságírói-írói túlzás: az előfutárok (Tonio, Murri, Sturzo) után jövő politikusnemzedékek és vezetőik, mint De Gasperi, Fanfani, Andreotti, Moro, Cossiga, De Mita és sokan mások, valóban az ország sorsának alakítói voltak.

Sajátos szerzői megoldás, hogy az előfutár-elődök arcképvázlata utáni második fejezet VI. Pál pápáról szól, ami megelőzi a „legfőbb államférfiúnak” tartott és időrendben is előbbre kívánkozó De Gasperiről írott fejezetet. De Gasperi 1881-ben született – 16 évvel korábban, mint Giovanni Battista Montini – és 1945 decemberében már miniszterelnök, míg Montini 1963-ban lett pápa, amikor De Gasperi már kilenc éve halott volt. A szerző szerkesztési elvét az indokolja, hogy VI. Pál az egyedüli olasz pápa, akinek a főpapi tevékenysége már a fasiszmus idején, majd pontifikátusának periódusában szorosán összekapcsolódott a kereszténydemokraták politikai mozgalmával és későbbi párttörténetükkel. Több szempontból is fontos és középpontba helyezhető VI. Pál személye. A fasiszta korszakban egyetemi tanár és következetes elkötelezettje volt a demokratikus értékrendnek, tanítványai közül került ki a kereszténydemokrata párt több későbbi vezetője például Aldo Moro. Kettejük között szoros emberi és politikai kapcsolat fejlődött ki, ami arra indította VI. Pált, hogy 1978 áprilisában felhívást intézzen a Morót elrabló Vörös Brigádokhoz foglyuk szabadon bocsátása érdekében. Ez a dokumentum egyedülálló a katolikus egyház történetében és a terrorista szervezetek tevékenysége szempontjából is. De ennél a dokumentumnál is többet mond az, hogy VI. Pál a felhívásának kudarca, illetve Moro kivégzése utáni végső elkeseredésében akárcsak a „keresztre feszített Jézus” – mint Ghirelli írja – az Úrhoz fordult kérdésével: „Istenem, miért hagytál el”, „miért nem hallgattad meg imámat Moro életéért?” Az emlékezetes epizód, amely Moro temetésének szertartásán esett meg, abból a kevéssé (a szerző által sem eléggé) elemzett jelenség szempontjából is érdekes, amelyet a politizáló katolikus olasz társadalmi tömeg laicizálódásaként, világiasodásaként szokás jellemezni. A jelenség a DC, sőt a kor olasz politikai rendszere szempontjából is fontos, hiszen a párt hosszú időn keresztül vezető pozíciót töltött be, abban az országban, ahol a politikai és ideológiai pluralizmus (lásd laicizálódás, hívők és nem hívők viszonya) tényleges hatóerő, ahol folyamatosan szembesülni kellett az ellenzék ellenőrző szerepével, a differenciált párterők befolyásá-

val. A DC érdeme, hogy ez a maga nemében rendkívül sajátos, sokoldalúan megosztott politikai erőter nem destruáló, hanem konstruáló mozgásfolyamatokat tudott kitermelni és előrevitte Itália fejlődését. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy a párt képesnek bizonyult a különböző politikai erőkkel való párbeszédre.

Más kérdés, hogy miért bukott meg mégis ez a politikai szisztéma. A válaszra nincs mód egy recenzióban; itt csak azt említjük, hogy a DC kormányzásának korszakában ritkán vállalkozott a közügyek monopolisztikus irányítására, koalícióiba bevonta a republikánusokat, liberálisokat, szociáldemokratákat, szocialistákat (velük hozta létre az első kezdetleges középbal formációt), végül a történelmi kompromisszum kísérletével a kommunisták hatalomba való bevonása is szóba került. Ez utóbbi variáció kormány szinten hamvába holt ugyan, ám a helyi közigazgatás egy-egy területén működőképesnek bizonyult – és így máig rejtély, hogy pontosan milyen belső és nemzetközi okok közbejötté akadályozta meg a másutt eredményes „nagykoalíciós” megoldást.

A belső okok között nyilvántartható mindenekelőtt a társadalmi és politikai élet normáitól elrugaszkodott szélsőséges terrorizmus, amely vörös és fekete mezben egyaránt „pompázott”, jóllehet a történelmi kompromisszumra ál-baloldaliságú öltözékben támadt rá, ami abban jutott kifejezésre, hogy a kereszténydemokrata pártelnököt, Morót választotta célpontjául. Jellemző az is, hogy a történelmi kompromisszum irányának heves ellenzéke volt a politikai élet minden szintjén, magában a kereszténydemokrata és a kommunista pártban is, de talán a legvehemensebb módon a két nagy és meghatározó párt egymásratalálását féltő és féltékeny Craxi-féle szocialista pártban.

A külső okokat tekintve a legújabb olasz politológiai szakirodalom egyre jobban hajlik annak a hipotézisnek az elfogadására, amely szerint sem az amerikai, sem a szovjet politikai vezetést nem lelkesítette a történelmi kompromisszum gondolata. A két akkori szuperhatalom a saját párbeszédének alárendelt nemzetközi egyensúly felborulásától tartott, ha egy fontos mediterrán NATO-frontországban kialakul a nyugati, illetve keleti (szovjet) sémáktól elütő politikai rendszer. Más szóval a NATO-országok kormányait illető kommunistamentes pluralista demokráciának, a Varsói Szerződés keretében pedig pluralizmusmentes kommunista vezetésnek kellett érvényesülnie. Az akkor adott képletet mind az amerikai, mind a szovjet politika konzerválni kívánta és ennek érdekében minden eszközt bevetett – még a titkosszolgálatokat is, ami elvezet a terrorista szervezetekbe való beépülés kérdéséig.

A terrorizmus nemzetközi elágazásának problematikája érthetően nincs

pontosan és bizonyítottan kifejtve Ghirellinél, ahogy más politológusoknál sem. A különböző szerzők pártállásuk és világnézetük alapján mást és mást hangsúlyoznak. Nem meglepő, hogy az ex-kommunista szocialista Ghirelli a KGB és csatlós szolgálatainak felelősségét firtatja első helyen, biztosnak véelve azt, hogy a csehszlovák szervek kapcsolatban álltak az olasz terroristákkal, hogy Moszkva parancsára megghiúsítsák az eurokommunista eretnek Berlinguer irányvonalának érvényesülését. Bizonyítéka a szerzőnek erre nincs, viszont a Moszkvát és Prágát elmarasztaló tézisét Rosario Priore – a terrorista cselekmények vizsgálóbírójának – szentenciájával erősíti meg, amely szerint kizárható az amerikai titkosszolgálatok és a Pinochet-féle államcsínyben súlyos gyanúba kevert Kissinger bűnrészessége, amit az olasz politológiai szakirodalom baloldali vonulata igencsak feszegetett. Mindkét teorémával vitázik Vladimiro Satta történész kutató – hosszú tanulmányt publikálva a *Nuova storia contemporanea* című folyóirat 2002-es évfolyamában –, aki szerint a terrorizmusnak, illetve a Moro-ügynek semmi titokzatos titkosszolgálati háttere nincs, Moro meggyilkolása a terroristák önálló döntése volt.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy nem kielégítő a szerző magyarázata azzal kapcsolatban, hogy mi okból nem valósulhatott meg sem a terrorista támadás előtt, sem utána – történetesen Andreotti miniszterelnöksége mellett – a kereszténydemokraták, a kommunisták és a szocialisták közös kormányzása. A szerző álláspontja szerint azért, mert a kommunisták nem vágták el a Moszkvához fűződő kapcsolataikat. Ennek ellentmond Berlinguer „eretnekségének” elismerése, pártjának visszatérítése a szociáldemokrata értékek felé – igaz, nem megtagadva a lenini múltat, amelyre különben az 1945 óta újító szellemű és a kommunista hagyományt folyamatosan korszerűsítő pártnak nem is volt életbevágóan szüksége. Elfogadhatóbbnak tűnik az a magyarázat, amely szerint a kialakult pozícióelosztási alkuk „lottójátékát” („lottizzazione” – a „lotto” francia származású szó, eredeti jelentése „felosztott rész”) rúgta volna fel a széles népi összefogást feltételező koalíció létrejötté.

Ghirelli a legtöbb vonatkozásban azonban tárgyyszerű és korrekt. A kitűnően megírt esszéhez jól hasznosítható bibliográfia társul, és ennek alapján még az aprólékos lábjegyzetelés hiányát is elnézhetjük a témáját és korát hitelesen ismerő szerzőnek.